

„Co možná nejvíce světla, vzduchu, radosti a jednoduchosti...“

Prvky utopického myšlení v historii městského plánování

“As much Light, Air, Joy and Simplicity as Possible...”

Features of Utopian Thought in the History of City Planning

Barbora Vacková

ABSTRACT The text offers a potential approach to ideas of city planning from antiquity to the present (including Roman planning, the renaissance utopias of More and Capanella, the social utopia of Owen and the work of modern city planners), which are possible to find in the philosophical, urban and scientific tradition. This approach understands the thinking over city-space and city planning such as looking for controllable and governable environment, with no unexpected events and accidents. The end of the text deals with the avant-garde urbanism of the first half of the 20th century, especially in the Czech context of Zlín and socialist construction in the Ostrava region (with regard to the socialist construction in general).

KEY WORDS city, industrial city, modernization, rationalization, supervision, urbanism, utopia

Tento text není o způsobu lidského myšlení, pro který se vžilo pojmenování utopie, nesnaží se utopické myšlení blíže představit, rozebrat ani klasifikovat. Není ani o životě lidí v moderním městě, není o konkrétních prostorech či úspěších a neúspěších v jejich budování. Neklade si za úkol popsat fyzickou realitu. Tento text nabízí možný pohled na vývoj idejí a myšlenek ovlivňujících způsoby městského plánování. Zabývá se vlivem, který na tento proces měla ta část tradice utopického myšlení, která na sebe v 19. století pod tlakem racionalizace vzala podobu sociálních reforem a silně ovlivnila způsoby přemýšlení o moderním městě a jeho plánování.

V textu předkládám několik momentů historie¹ plánování měst a promýšlení podoby lidského sídliště, na kterých chci ukázat myšlenkovou linii spojující plánování měst/sídlišť nejstarších i moderních (ve smyslu „nejmladších“). Použila jsem vyjádření „město/sídliště“, neboť ze zorného úhlu, který nabízím, je úkolem plánování zejména řešení problémů, které se váží s pobytém velkého množství lidí na malém prostoru. Zastřešujícím tématem těchto problémů

Sociální studia. Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, 2/2006. S. 97–115. ISSN 1214-813X.

¹ Prostor článku nedovoluje vyčerpávající pohled, tedy jsem se rozhodla pro antické město, renesanční plánování, vývoj v 19. století a modelové příklady z 20. století; vynechávám například téma barokního plánování, které ovšem vývoj v 19. století silně ovlivnilo a je v něm samotném obsaženo.

je zajištění bezpečnosti obyvatel a eliminace nebezpečí hrozícího zevnitř i zvenčí. Protože však bylo často právě samo město považováno za zdroj problémů, ke kterým se řadí vysoká úmrtnost, nehygienické životní podmínky, tzv. „morální úpadek“ (jak je dobově označován nárůst kriminality, prostituce atp.) a které bychom mohli označit jako vnitřní nebezpečí, měly návrhy na jejich řešení často, řekněme, antiměstský charakter – město se mělo rozpustit v novém systému osídlení, tedy v novém systému lidských sídlišť. Pro zachování přehlednosti a dodržení obecné zvyklosti však budu nadále užívat (pouze) výrazu „město“.

Hledání ideální podoby města, která by zaručovala požadovanou bezpečnost, jde ruku v ruce s hledáním ideální podoby fungující společnosti. Přitom sama podoba „funkčnosti“ se v různých dobách a situacích liší. Od počátku přemýšlení o podobě fyzického prostoru, ve kterém se odehrává lidské soužití, se objevuje myšlenka, že tento prostor jednání lidí ovlivňuje, ba co více, že správnou manipulací s tímto prostorem je možno lidské chování řídit.²

Vzhledem k velmi široké tradici utopického myšlení je třeba v úvodu naznačit, co z této tradice považují pro téma městského plánování za důležité a proč. Město zaujímá v lidském myšlení do jisté míry rozporuplnou pozici. Vedle obrazu morálního úpadku existuje i představa pokroku a naděje, která je skryta právě ve městě. Lewis Mumford (1967) upozorňuje na to, že k vizualizaci utopických myšlenek nejčastěji slouží termíny města. Kumar (1991), který charakterizuje utopické myšlení jako typický projev západní kultury, Mumforda parafrázuje a říká, že představa dobrého života byla vždy spojována s městem. Tradice, kterou budeme zkoumat, se proto pokouší nalézt pravidla městského prostoru, která by zaručovala jeho dokonalost a vnitřní i vnější bezpečnost.

Utopie

Utopie je slovo složené z řeckých základů a volně přeloženo znamená cosi jako ne-místo. Poprvé toto slovo použil Thomas More na počátku 16. století, kdy vyšel jeho stejnojmenný spis. Ačkoli tedy označení žánru vzniklo relativně pozdě, antologie, které se mu dnes věnují, obsahují texty od období antiky až po 20. století. Základem utopického myšlení je uvažování o společnosti jiné, než je ta, ve které právě žijí. Nechápejme to ovšem jako bájení o neznámých krajích, které jsou zcela odlišné od známého světa. Významným prvkem těchto textů je kritika vycházející z reálné zkušenosti, která se odráží v popisu „institucí a mravů imaginární země, v níž ideální vláda řídí společenství šťastných jedinců“ (Ouředník 2004: 118). Proto se věnují všem sféram společnosti – politické, ekonomické, kulturní i sociální. V závěru své knihy More ústy vypravěče říká: „Popsal jsem vám [...] onu podobu státu, o které věřím, že je nejenom nejlepší, nýbrž i jediná, aby si plným právem mohla činit nárok na jméno státu jakožto veřejného zařízení“ (More 1978: 115).

V textu se budu zabývat tím druhem utopie, který oslavuje lidskou tvořivost a vynalézacost, vyjadřuje touhu vzít život v každém jeho aspektu do svých rukou a ovládnout své sny i pudy, vytvořit společnost bez náhod, které komplikují existenci. Je to tradice trvajících minimálně od Platóna a jeho Republiky (podrobně například Claeys a Sargent 1999). Existence takové skutečnosti však vyžaduje přísnou kontrolu prostředí, a to prostředí vnějšího a vnitřního. V našem kontextu rozumějme kontrolu a přehled (tedy moc) nad okolím města i nad společností, která město obývá.

Založení města – projev moci

Založení nového města, ať už na zelené louce či „jmenováním“ a povýšením stávající osady na město, v sobě nese významný mocenský náboj, je odrazem obrovského symbolického kapitálu zakladatele (Bourdieu 1998). Bylo a stále je faktickým i symbolickým završením dobytelského úsilí a slibným začátkem kolonizace nových území. Založení bývá spojeno s propracovanými rituály a splněním jasně daných podmínek. Vzhledem k tématu tohoto článku, tj. spojení utopie, hledání ideálu a budování města, se budeme soustředit spíše na města „nová“, budovaná na „zelené louce“, či přesněji řečeno na jejich ideální plány (tedy primárně na myšlenku, která stála u jejich zrodu, a nikoli na reálný stav, který je výsledkem mnoha protichůdných vlivů).

Jako příklad může posloužit způsob zakládání nových měst na hranicích římského impéria. Tehdejší urbanismus využíval šachovnicový půdorys, známý z měst řeckých i egyptských, sumerských či čínských – systém, který je užíván dodnes. Po reformě správy státu v době císaře Augusta se začal používat jednotný systém rozdělení města hlavními ulicemi do kvadrantů, které se dále dělily na menší správní celky.³ Samotnému založení předcházela složitá rituální vyhledávání budoucího středu města – magického a rituálního místa – za pomoci astrologických výpočtů (Sennett 1996: 107). Všechna koloniální centra na okraji říše pak vypadala více méně jedno jako druhé. Jako vejce vejci se podobaly římské vojenské tábory, na jejichž místech později města často vznikala. Ještě dnes je možno sledovat zbytky šachovnicového půdorysu v historických centrech například Trevíru, Boloně, Kolína nad Rýnem, Vídně ad. I jejich stavba měla své zásady. Mezi na sebe kolmými ulicemi se uprostřed křížily dvě hlavní ulice – severojižní zvaná osa světa (*cardo*) a východozápadní osa sledující běh slunce (*decumanus*).

Založení města hraje velkou roli při dobývání nových území.⁴ Nejstarší zobrazení a popisy ideálních měst vždy začínají u hradeb a kladou velký důraz na vojensko strategickou stránku výstavby. Nezapomínal na ni ani římský architekt a urbanista Vitruvius, jehož *Deset knih o architektuře* je prvním (zachovaným) velkým souvislým spisem o stavitelství. Vitruvius jej napsal pravděpodobně za vlády císaře Augusta. Měštům a jejich zakládání se věnuje v první části textu. Píše: „Při výstavbě města jest třeba zachovávat tato pravidla:

² Ostatně není se čemu divit. Naše civilizace a kultura má kořeny v městském způsobu života. Jsou to města, kde nalézáme, co Peter Hall nazývá *milieu* inovace, kde vznikají nové formy lidského jednání, objevují se noví sociální aktéři.

Oswald Spengler (viz Park 1966) je zastáncem názoru, že všechny velké kultury se zrodily právě ve městech. Příkladem sociálních postav, které vznikly v městském prostředí, jsou řemeslníci a kupci, později podnikatelé, bankéři, novináři a umělci, aktéři, kteří měli zásadní vliv na podobu modernizace společnosti. Ekonomický aspekt tohoto vývoje popisuje v úvodu své knihy *The Economy of City* Jane Jacobs (1970). Baudelaire, jako postava umělecká, kterému je věnován Benjaminův text v tomto vydání *Sociálních studií*, je dnes chápán téměř jako ikona moderního člověka, který se objevil v městském prostředí 19. století

³ Tento princip byl pak užíván u všech stávajících měst. Jako byste na strukturu města přiložili průsvitku s mapou, která by ji rozkrájela do jednotlivých kvadrantů. V Římě tak docházelo k jakési vnitřní symbolické kolonizaci státu a potvrzování panovnické moci.

⁴ Max Weber ve své práci o městě (která je součástí spisu *Wirtschaft und Gesellschaft*) působivě vysvětluje obrannou a vojenskou roli města, rozdíl mezi městem antickým a středověkým a význam městských institucí, které svou povahou tvoří jeden ze základů modernity (Weber 1962).

předně výběr nejzdravějšího místa. Bude to místo položené výše a ne mlhovité, ne plně jinovatky a ne obrácené ani k parným, ani ke studeným stranám světovým, nýbrž mírným, a konečně místo, které se vyhne bažinatému sousedství“ (citováno podle Hruža a Zajíc 2002: 78). Na jiném místě Vitruvius reflektuje potřebu výstavby bytů: „Při dnešním velkém významu hlavního města a při jeho nesmírné lidnatosti je však nutno opatřiti nesčetné množství bytů. [...] tím, že plocha města je zmnohonásobena do výše zřizováním domovních pater, dodává se římskému lidu bez obtíží výtečných bytů“ (citováno podle Hruža a Zajíc 2002: 78).

Podobnost všech římských měst znamená šíření jednoho řádu po všech koloniích. Města založená na shodném principu mají zajistit, že i život v těchto městech bude založen na jednom pravidle. Úředník impéria pracuje ve všech koutech země podle jednoho pravidla a v typizovaném prostředí. Důraz na kvalitu života ve městě, tak jak jej známe od Vitruvia, pak ukazuje, že zájem stavitelů a urbanistů se z hlediska technického zabezpečení města nijak zásadně neměnil. Nesmíme však v této souvislosti zapomínat, že až donedávna musela města plnit také vojensko-strategickou funkci. V době císařského Říma jí musela vyhovovat zejména města v koloniích a na hranicích říše, v období středověku se však stala obrana opět významným prvkem života ve městě a otázkou samého smyslu jeho existence. Teprve období renesance však přineslo nový zájem o ideální podobu pozemského města.⁵

Renesanční symetrie

Po svém znovuobjevení v knihovně kláštera v St. Gallenu v roce 1416 se stalo Vitruviovo dílo inspirací pro renesanční myslitele, kteří se po odluce dlouhé několik staletí znovu začali této tematice věnovat. Dříve než se k nim dostaneme, dovolím si malou poznámku o podobě půdorysu ideálního města. Pokud se soustředíme na spisy věnované jeho konkrétní podobě, setkáváme se v zásadě se dvěma verzemi. Půdorys je buď čtvercový, nebo kulatý, popřípadě je odvozen od těchto ideálně souměrných tvarů. Zmiňované římské tábory splňují podmínku čtverce. Vitruvius ovšem v rozporu s dobovým zvykem upřednostňuje právě ze strategických důvodů půdorys kruhový, protože potenciální nepřítel pak nemůže využít výhodu skryše „za rohem“.

Zcela zjevná je inspirace Vitruviiovým dílem u práce nejznámějšího z renesančních teoretiků⁶ Leona Battisty Alberti (1404–1472), který je autorem *Deseti knih o stavitelství*. Alberti

⁵ Po pádu římské říše a změnách, které potkaly Evropu při stěhování národů, bylo antické umění stavby měst zapomenuto. Středověké město mělo zprvu charakter organicky rostoucí obce, která se rozšiřovala dle potřeby a možností. Jediným písemným zdrojem o podobě města byly zmínky ve Starém a Novém zákoně. Tento biblický vliv se však projevil především u podoby středověkých klášterů (Hruža a Zajíc 2002).

⁶ Ačkoli se v následujících odstavcích budeme věnovat nejznámějším, tedy italským tvůrcům, neznamená to, že by v jiných částech evropského kontinentu zůstávaly tyto myšlenky bez ohlasu. Nejvýznamnějším zaalpským umělcem věnujícím se také městu byl bezpochyby Dürer.

⁷ Snad byl inspirován cechovními ulicemi, které se objevovaly ve středověkých gotických městech, snad již zde můžeme hledat první náznaky teorie zónování, která je v sociálních vědách spojena zejména s teorií chicagské školy.

zdůrazňuje odvěký problém města – potřebu zlepšení hygienických podmínek – a navrhuje rozlišení ulic podle funkcí.⁷ Netypicky navrhuje zakřivené cesty, které ve městě vytvářejí příjemná zákoutí, zároveň jsou však strategickou výhodou domácích v případném boji s agresorem. Neobjevuje se u něj však známý renesanční tvar hvězdy, který můžeme chápat jako variaci na kruhový půdorys.

Tvůrcem tohoto půdorysu, dnes chápaného jako prototyp renesančního města, je architekt a stavitel Filarete (asi 1400–1469, vlastním jménem Antonio di Pietro Averulio). Je autorem románu, který mu měl dopomoci přesvědčit milánského knížete Francesca Sforzu, a později i jiné mecenáše, aby mu pomohl financovat výstavbu ideálního města Sforzinda. V tomto díle vede architekt Onitoán chvalozpěvy na knížete, prokládá je nejrůznějšími hrdinskými příběhy a zároveň vykládá principy architektury.⁸

Právě v tomto románu se setkáváme poprvé s hvězdicovým městem. Jde o hvězdu s osmi vrcholy. Ze špice i z paty vrcholu se sbíhá v centru města šestnáct hlavních ulic dvacet čtyři metrů širokých. Dominantou umístěnou ve středu města je věž, umožňující obhlédnout celé okolí. Zajímavé je, že plán vedle tohoto hlavního města ještě počítá se sídlištěm pro dělníky, kteří budou pracovat na stavbě. To, co naznačil Filarete v traktátu psaném po roce 1460, bylo pak na konci 19. století nazváno „lineárním městem“. Jde o asi kilometr dlouhý pás domů se zahradními parcelami kolem jedné ulice.⁹ U rodiny Sforzů v Miláně pracoval také Leonardo da Vinci (1452–1519), a to v době, kdy bylo město postiženo silnou morovou epidemií. Uvědomoval si potřebu „uvolnění“ morem postiženého města a vytvořil ideu satelitních měst v jeho okolí, která by odvedla část obyvatel, a tím městu ulehčila, uvolnila „množství lidí, kteří si jako kozy stojí vzájemně na zádech, vše naplňují a rozsévají zárodky moru a smrti“ (citováno podle Hrůza 1965). U stavby těchto satelitů přišel s ideou montovaných domů, které by umožnily rychlé řešení situace. Jeho je také myšlenka mimoúrovňových komunikací, přenesení dopravy do podzemí a mnohé jiné (Hrůza a Zajíc 2002).

Renesanční umělci a stavitelé vrátili městu symetrickou podobu antických náměstí a rovných ulic. V pravidelnosti hledali krásu i funkčnost a svými nákresy předurčili mnohé z budoucnosti. Vedle těchto urbanistických a architektonických teoretických spisů však nacházíme zvláštní žánr, utopii, ve kterém nejde primárně o podobu města, ale o podobu společnosti, která je ovšem nerozlučitelně spjata s fyzickou podobou prostředí, které obývá. Je zde nevyřčen, a přesto předpokládán, fakt, že vhodné zformování prostředí vede k žádoucím a zamýšleným změnám ve společnosti. (Tento předpoklad je hnacím motorem všech budoucích tvůrců městského prostředí, o kterých se zmíním.) Dvěma nejznámějšími mysliteli, kteří proslavili Utopii jako literární žánr, jsou bezesporu Thomas More (*Utopie*) a Tommaso Campanella (*Sluneční stát*). Prozkoumání jejich spisů, jejichž vznik časově rámuje 16. století, nám umožní zachytit některé typické rysy utopického myšlení opakující se i v dalších textech prakticky až do současnosti.

⁸ Lze říci, že literární formou jde o předzvěst klasických renesančních utopií.

⁹ Jedno z prvních dělnických sídlišť bylo založeno v roce 1519 u Augspurku – Fuggerei bylo určeno pro náboženské uprchlíky, kterým Fuggerové nabídli práci. V německé oblasti je ne příliš časté zakládání nových renesančních měst spojeno právě s náboženskou reformou (Hrůza a Zajíc 2002).

More, Campanella a dokonalá společnost

Thomas More (1478–1535) byl britský politik. V roce 1516 vyšel poprvé jeho spis, který se později stal známý právě pod názvem *Utopie*. Jde o jméno ostrova, o kterém se dovídáme z rozhovoru autora s imaginárním mořeplavcem Rafelem Hythlodaiosem, členem posádky Ameriga Vespucioho. Na svých cestách dlouhou dobu žil na tomto ostrově, který považuje za šťastné místo k životu, za ztělesnění řádu a spravedlnosti.

Na ostrově je celkem padesát čtyři měst, tedy právě tolik, kolik bylo v té době v Anglickém království hrabství. Všechna města jsou si velmi podobná, vystavěna podle jednoho vzoru, kterým je hlavní a největší sídlo Amaurotum. To je rozděleno na dvě poloviny regulovaným tokem řeky, ze které je její voda rozváděna do ostatních částí města. Ulice jsou široké asi devět metrů, dobře uzpůsobené provozu ve městě, chráněny před větrem. Platí, že „kdo zná v Utopii jedno město, zná všechna: tak jsou si vesměs podobná“ (More 1978: 60). Všechna města mají čtvercový půdorys o straně dva tisíce kroků a jsou rozmístěna v pravidelné síti tak, aby od sebe nebyla vzdálena na více než den chůze. Uprostřed této sítě se nachází hlavní město.

V jednotlivých kvadrantech města se nacházejí tržišťe, peněžní hospodářství ovšem nefunguje. Zejména masné trhy jsou však mimo město a pravidelně vymývány od krve, aby se předešlo nákaze. Ke každému městu náleží také čtyři špitální budovy, jež jsou umístěny rovněž za hradbami.

Ve společnosti má každý své pevně dané místo. Každá obec čítá 6 tisíc rodin. Rodinou je chápáno společenství lidí mezi 10 až 16 členy. Pokud v některé rodině členů chybí, jsou tito doplněni z rodin, kde jich naopak přebývá. Další lidé jsou umístěni na venkově, kde se rodiny střídají ve dvouletých cyklech při obdělávání půdy.

Stane-li se však, že počet obyvatelstva překročí daný limit, jsou tito lidé vysíláni do nových krajů jako kolonizátoři. Cestování jednotlivců je ovšem podřízeno povolení a stanovení data návratu. Obyvatelstvo v kolonizovaných krajích je asimilováno, popřípadě vyhnáno. Asimilace je také řešením problému s nedostatkem obyvatelstva.

Lidé ve městech žijí v třípatrových domech, které jsou volně otevřeny všem příchozím. Domy tvoří pravidelné domovní bloky. Vždy po deseti letech se obyvatelstvo v domech prostřídá – na základě losu se obyvatelé stěhují do jiných částí města.

Vedle povinnosti starat se o půdu vykonávají obyvatelé další řemesla, ženy stejně jako muži. Je vyhrazeno šest hodin pro práci a osm hodin pro spánek. Činnosti příliš namáhavé, popřípadě nehygienické, jako například řezničina, jsou vykonávány otroky, kteří jsou získáváni nákupem. Otroctví je také trestem v případě překročení místního zákona. V ostatním čase se všichni vzdělávají, společně tráví dobu oběda a večeře, ke kterým jsou svoláváni zvukem trubky. O společné vzdělávání dětí i zbytku společnosti se stará třída vzdělanců.

Tommaso Campanella (1568–1639) byl dominikánský mnich, který strávil mnoho let ve vězení poté, co byl několikrát souzen inkvizičním soudem. Jedním z jader jeho neustálých sporů s církví byl její vztah k vědě. To má ve *Slunečním státě*, který napsal při vězeňském pobytu, výsadní postavení. Celý spis má podobu rozhovoru mezi velmistrem řádu Hospitalitů a jeho hostem, mořeplavcem z Janova, který mu vypráví o zvláštním městském státě, který navštívil.

Tento stát leží na kopci, na jehož vrcholu uprostřed města stojí chrám. Město má kruhový půdorys o průměru dvou mil. „[Stát] je rozdělen na sedm rozsáhlých pásem či kruhů, pojmenovaných podle sedmi oběžnic. Z jednoho do druhého se vstupuje čtyřmi branami po čtyřech dlážděných cestách směřujících na čtyři světové strany. Tento městský stát je vybudován skutečně tak, že kdyby někdo dobyl prvního pásma, musil by druhého dobývat s dvojnásobnou námahou; ještě těžší by byl boj o pásmo třetí“ (Campanella 1979: 8). Velkou pozornost pak věnuje autor popisu chrámu dokonalého kruhového tvaru, na jehož klenbě jsou vyvedeny všechny známé hvězdy. Městu vládne „Metafyzik“ spolu s pomocníky „Mocí“, „Moudrostí“ a „Láskou“, kteří mají rozdělené jednotlivé kompetence.

Z nařízení „Moudrosti“ jsou všechny zdi města vyzdobeny malbami a popisem veškerého vědění, kterého dosud společnost dosáhla. Na sloupořadí chrámu jsou na měděné destičce vyryty kompletní zákony Slunečního státu, které jsou jasné a jednoduché. „Tamtéž jsou načrtnuty definice všech ctností a u každého sloupu, na němž je nadepsána příslušná definice, jsou křesla nebo soudní stolice soudců všech těchto ctností“ (Campanella 1979: 43). Vědění i zákon se tak stávají prvkem samotné fyzické podstaty města.

„Láska“ má pak na starosti dohled nad rozmnožováním obyvatel státu. Veškerá praktická nařízení pak vycházejí od jejího přímého podřízeného, lékaře. Plazení dětí je řízeno na základě astrologických úkazů a v závislosti na fyzických předpokladech muže a ženy. Hodinu soulože určují astrolog a lékař. Pokud se stane, že žena s jedním mužem neotěhotní, „spojí ji s jiným; jestliže je i pak neplodná, stává se společným majetkem mužů a nepožívá už úcty, jako starší ženy – matky, ani v radě pro rozplozování, ani v chrámu, ani u stolu“ (Campanella 1979: 23).

Až do doby prvního pohlavního styku spí muži a ženy odděleně ve společných ložnicích, ve kterých se každého půl roku mění zasedací/zalehací pořádek. Děti jsou do dvou let vychovávány ve zvláštních budovách, poté jsou přiděleny vychovatelkám a vychovatelům. Ti rozpoznávají, pro co se konkrétní jedinci v životě hodí, neboť to je podstatné pro jejich budoucí pracovní postavení. Lidé nosí uniformní oblečení, muži mají baretu, jejichž barva slouží jako označení pracovního zařazení. Všichni se shodně oslovují otče, bratře, synu, dcero atd. Při společném jídle je předčítáno z knih.

Konečně všichni obyvatelé Slunečního státu jsou krásní, za což vděčí jednak pečlivému vedení plazení dětí, ovšem také pravidelné kultivaci těla cvičením. Ostatně všichni obyvatelé jsou cvičeni pro boj a co dva měsíce je pořádána přehlídka. V případě nemoci ovládají účinnou přírodní medicínu. Peníze nepoužívají, pouze při styku s cizinou, kam vysílají své posly či vyslance. V celém textu je pouze jediná zmínka o tom, že existují též podřízená města.

Pokusme se nyní nalézt několik shodných rysů těchto dvou textů, které by bylo možno považovat za zásadní v tradici utopického myšlení. Utopie je výrazem přenesení zájmu na věci pozemské – potřeby jejich pochopení a především ovládnutí. Je popisem skutečnosti, ve které hraje rozhodující roli symbolický a kulturní kapitál, kumulovaný nikoli v rukou panovníka, ale v samém základu fungování celé společnosti. Je to diskurz dokonalosti a řádu, který je nepřekročitelný, protože je na samém konci možného. Dál nelze jít. Proto jsou společnosti Utopů i obyvatel Slunečního státu jaksi statické – změna v nich není přípustná, vše je nastave-

no jako dokonale jdoucí hodinky, každý má své místo a povinnosti, přičemž je ovšem snadno nahraditelný. I dětská hra je podřízena jasnému řádu, nic, co by podléhalo nepředvídatelné náhodě, není přípustné. Ze stejného důvodu nepotřebují tyto společnosti peněžní hospodářství – při naprosté dokonalosti a neměnné racionalitě nemá takový směnný systém význam, pouze pro styk s okolním světem.

Tuto absolutnost vyjadřuje také fyzická izolovanost místa. Sluneční stát se rozkládá na pahorku vystupujícím z krajiny, Utopie je ostrovem. Jde ale o dokonalost, jíž dosáhl člověk sám – nepřekonatelné hradby i úžina oddělující Utopii od pevniny jsou lidským výtvořem. Krom toho zkušenost je vždy zprostředkována – čtenář nemá možnost sám o sobě vstoupit do tohoto dokonalého prostoru. Poznává ho díky svědectví cestovatelů, cizinců, kteří přijdou a odejdou, a spojení tak nezůstane trvalé.

S postavou cestovatele a námořníka narážíme na téma racionálního poznávání světa. Zejména ve Slunečním státě je patrné, že všechna pojmenování a všechny formy města jsou odvozeny od soudobých astronomických znalostí. Ve zdech města se odráží racionalita vědění a vojenské strategie. Racionalita je podmínkou samé existence společnosti, souřadnice je dána v prostoru i v čase, který určuje kdo s kým a v který moment zplodí potomka, krásného člověka, na jehož dokonalosti pracovaly generace předešlé a na níž bude soustavnou kultivací těla i mysli pracovat i on sám.

Člověk je zde pravým synem celé společnosti, neboť rodinný vztah je zcela potlačen – sestavování rodin do počtu, řízení plození dětí, univerzální oslovování, společná výchova, veškerá předem rozplánovaná kolektivní činnost a konečně jediná skutečnost podléhající náhodnému losu (losování je však pravidelný rituál – je to náhoda, která patří do řádu společnosti) – řízené kolektivní přesuny osob v prostoru – nijak nenahrávají rozvíjení intimních vztahů. Neznamená to ovšem potlačení tělesnosti či sexuality, ba právě naopak – slasti života je užíváno do sytosti, ovšem pod dohledem a za jasných pravidel.

Jsou to rysy, které můžeme v různých podobách nalézt ve všech dalších pokusech teoreticky či prakticky vytvořit ideální společnost. Podle mého názoru je pod povrchem těchto pokusů vždy latentně skryta potřeba poznání, uchopení a racionálního ovládnutí celku.¹⁰ Ta se pak projevuje i v konkrétní podobě města: dokonalé symetrii, funkčním rozdělení, jasné lokalizaci a přehlednosti a nakonec i typovosti budov a ulic, která by měla zaručovat typové využití, typové jednání.

Problém zvaný město a možnosti řešení

Můžeme tedy říci, že od období renesančního znovuzrození zájmu o věci pozemské se mu nevyhnulo ani město a společnost město obývající. Město se stalo objektem racionalizujícího pohledu ukrytého v literárním žánru i v pracích opouštějících fiktivní kontext – tex-

¹⁰ Obdobný šachovnicový model rozmístění sídelních jednotek chtěl použít i Jeremy Bentham ve svém „Plánu řízení chudých“ v 19. století v Anglii. Tento utilitarista vytvořil návrh akciové společnosti National Charity Company, která by dohlížela nad chudou populací. Původně plán počítal s vystavěním 250 workhouses, každý pro dva tisíce obyvatel. (Čísla Bentham postupně zvyšoval, tak jak se v jeho myšlenkách rozšiřoval prostorový záběr této instituce.) Tato zařízení by byla rozmístěna po ploše Walesu a Anglie v pravidelné síti se čtverci o straně 17,17 km (Johnson 1998).

tech vojenských stratégů, politiků, lékařů, sociálních reformátorů, ekonomů. Jak upozorňuje Foucault, zhruba od 18. století se v každém společenském, filosofickém či politickém textu objevuje kapitola o architektuře. Zajímat se o architekturu a urbanismus se stalo společenskou povinností (Faubion 2000).

Jako velké téma se otázka moderního města objevuje na konci 18. a v průběhu 19. století, tedy v době, kdy se idea pokroku „stává výlučným kritériem k pochopení lidských dějin a utopie se pro mnohé stává jejím bezprostředním horizontem“ (Ouředník 2004: 119). (Rozumějme zde utopii ve smyslu dosahování dokonalosti – pravidelnosti, čistoty, nezávadnosti, předvídatelnosti, řiditelnosti.) Děje se tak z několika důvodů. To, v jakém pořadí je zde zmíníme, nijak neurčuje jejich důležitost.

Po událostech Velké francouzské revoluce se město (znova) stává místem boje. Již není pouze místem obrany, které je zárukou bezpečnosti vykoupené závazkem k jeho vládci, je určeno dobytí, a to dobytí zevnitř. Současně změny ve vedení války umožnily i to, aby se města vyvázala ze svých hranic vymezených hradebními okruhy, protože tato obrana ztratila význam. Tento fakt pak vyvolává potřebu přehledného městského prostředí i tam, kde doposud nebylo. Středověké spletné uličky, které jsou charakteristikou měst s organickým vývojem, ustoupily pravidelně střiženým sítím nových ulic.¹¹ Strategický prvek renesančních nákrešů se prodrál na povrch každodenního života ve městě.

Vedle něj se na podobě měst začaly projevovat důsledky průmyslové revoluce. Města se stala obsahem snu o lepším životě, za kterým přicházely stovky a tisíce lidí z venkova. Příchozí byli zaměstnaní jako údržbáři, kuchařky, posluhovačky, podomci, ale nacházeli také práci jako dělníci nových průmyslových závodů – uhlí a železo znamenalo rozvoj pro mnoho provinčních městeček, ze kterých se v průběhu několika desetiletí stala významná města.

Vzniklo průmyslové město. Změny v procesu výroby a ve struktuře společnosti, která s nimi souvisela, však někteří urbanisté reflektovali již před rozkvětem v 19. století. Jedním z nich byl Francouz Claud-Nicolas Ledoux (1736–1806). Ledoux byl mimo jiné inspektorem královského solivaru v Chaux, kde se od roku 1775 uskutečňovala výstavba průmyslových podniků a přilehlého dělnického sídliště podle jeho projektu. K tomuto dílu se vrátil ve spise vydaném v roce 1804 a představil ho jako ideální průmyslové město. Ve svých plánech navázal na klasický oválný půdorys. Domy jsou volně rozestavěny v zahradách. Ledoux – ostatně jako žádný z teoretiků – nezapomíná, že zásobování potravinami je důležitá stránka věci. Všechna obdobně plánovaná města vždy mají rozsáhlé zázemí, kde je rozvíjeno zemědělství. Urbanisté považují Ledouxovo město za předchůdce města zahradního (jako jeho tvůrce je obecně chápán Ebenezer Howard).

Výrazný posun, který nám dovoluje říci, že jde o ideální průmyslové město, představuje fakt, že centrem života města je solivar a jeho dělníci. Ve své knize mimo jiné píše. „Pracujícímu lidu zakládám toto město. [...] uvidí se, že budou uspokojeny potřeby chudého stejně jako bohatého...“ (citováno podle Hřůza a Zajíc 1999: 254).

¹¹ Příkladem za všechny je známá přestavba Paříže, kterou pod záštitou Napoleona III. vedl baron Haussmann. Císařova zakázka byla jasná. Jak sám Haussmann poznamenal: „...stavební čáry [ulic] byly pro obvyklou taktiku místních povstání nevhodné“ (Hegemann 1913: 220). Českým příkladem může být asanace pražského židovského ghetta.

Rychlý příliv obyvatel se však projevil záhy – městská infrastruktura ani bytový fond nebyly ani zdaleka postačující pro takový objem lidí. Dělníci i další zaměstnanci, kteří museli žít co nejlíže svému zaměstnání, bydleli v přeplněných koloniích, jejichž největším nedostatkem byla absence kanalizace a které byly v těsném sousedství zámožných městských čtvrtí.

Zde docházíme ke třetímu impulzu vedoucímu k zájmu o město. Prakticky celé 19. století sužovala evropská města cholera, ale také tuberkulóza a jiné nemoci, které se vlivem špatného životního prostředí ve městech rychle šířily. Nová průmyslová města byla navíc vystavena emisím z továrních komínů, a také v mnoha dalších městských domech se topilo především uhlím. Přičteme-li k těmto neduhům rozmáhající se alkoholismus a kriminalitu, není divu, že velkoměsto se stalo spíše symbolem úpadku než pokroku západní civilizace. Jako jádra nemocnosti, špíny a ostatních problémů začaly být záhy chápány čtvrti chudých obyvatel měst. A jako řešení se nabízelo jejich celkové odstranění a přestavba. V těchto prostorech, často „stižených“ středověkou nepravdělností, jako tomu bylo například u pražského židovského města, se poté mohl uplatnit racionální model výstavby, kterou v Praze v malém měřítku představuje Pařížská třída.

Tyto tři rysy zájmu o městskou problematiku dohromady tvoří jeden celek. Příliv nového obyvatelstva vyvolán průmyslovým pokrokem a modernizací vytváří problémy související se základní možností přežití v městském prostředí. Ty jsou pak ospravedlněním velkých asanačních zásahů, které vedly k vytvoření městského prostředí, které je mnohem přehlednější, splňuje podmínky racionálnějšího nakládání s časem, umožňuje snadnější administrativu a je celkově mnohem lépe kontrolovatelné.

Prostředí, které je přímo materiálně problematické, samo vybízí ke svému přetvoření i k hledání teoretického modelu, který by splňoval kritéria dokonalosti, jak jsme je popsali výše. V době, kdy společnost odpoví na své otázky hledá především v racionální vědě, utopie, jako literární žánr hledající novou a dokonalou podobu společnosti, nachází svůj protějšek v pracích sociálních reformátorů – politiků i teoretiků – a také v praktických pokusech o vytvoření soběstačných sídelních komunit založených na těchto reformních ideách. Vedle literární linie se formuje linie „vědecká“ či „praktická“. Jednoho z takových teoretiků – Clauda Ledoux jsme již zmínili. Nejznámějšími tvůrci modelů nových kolonií 19. století jsou Charles Fourier (1772–1837) a Robert Owen (1771–1858).¹² V tomto textu se budu věnovat opět pouze jejich vztahu k podobě města, kterou prosazovali.

Z dnešního hlediska se Fourier proslavil zejména konceptem Falanstéry. Jde o kolonii pro zhruba 1600 obyvatel, která se podle Fouriera měla stát typovou jednotkou celého lidského osídlení. Falanstéra je vlastně malé město, ovšem bez otevřených ulic. Je velmi pravděpodobné, že Fourier se nechal inspirovat podobou pařížských pasáží, ve kterých vznikl v průběhu 19. století svět chráněný před nepohodou venkovních ulic a bulvárů. Město by bylo klimatizované – vyhříváno s ventilací pro čerstvý vzduch. Okrajové části byly v plánech pro-

¹² Za vše hovoří i názvy spisů některých méně známých autorů. Například *O nejlepší státě* (Bolzano 1831), *Zákoník společnosti* (Dezamy 1848), *Národní zla a praktická pomoc včetně plánu vzorové ho města* (Buckingham 1848), *Šťastná kolonie* (Pemberton 1854).

pojeny centrálními arkádami, takže v případě deštivého či příliš chladného počasí by se každý bez problémů dostal tam, kam potřebuje. Uvnitř měly být dílny opatřené jídelnami, knihovny a studovny, společenské prostory atd. Narozdíl od mnoha jiných však Fourier neměl představu rovnostářské společnosti – každý jednotlivec by požíval takových výhod, které by byly v poměru k jeho zásluhám o společné dílo. V takových myšlenkových momentech se sociální utopie převrací v utopický socialismus. Jak si ale ukážeme později, není to pouze myšlenková tradice navazující na socialisty, ve které prvky těchto utopií nacházíme. Fourierovi se nikdy nepodařilo dostat se dál, než k, přiznejme velmi pečlivě propracované, teorii společnosti a jejích vývojových fází, které lidstvo dovedou až k dokonalému společenskému systému, jehož fyzickým prostředím budou právě Falanstéry. Celý život očekával osvětleného donátora, který se ovšem nikdy nenašel.

Na co Fourier celý život čekal, podařilo se Owenovi díky tomu, že se pohyboval ve světě anglického textilního průmyslu. Nedaleko Glasgowa vystavěl vzorovou dělnickou kolonii New Lanark. O jeho pokusu na tomto místě máme dobové zprávy z návštěvy anglického básníka Roberta Southeye (1774–1843), který popisoval společné cvičení dětí, jejich řízené aktivity, podobu sídliště a života v něm. Jeho záznamy nejsou pro Owena nijak lichotivé, Southey nakonec dochází k závěru, že jde pouze o jinou formu nevolnictví. Owen konečkonců nebyl ve Skotsku nijak úspěšný a v roce 1848 odjel do Ameriky, kde založil několik kolonií (New Harmony, Orbison), které měly podle jeho názoru představovat místo rozkvětu ideální společnosti. Všechna sídliště měla obdobný charakter se společnými jídelnami, dílnami atd. Všechna také záhy zanikla. Poté, co se úspěch nedostavil ani v Mexiku po založení Říše míru, se Owen vrátil zpět do Evropy. V hlavě mu mezitím vyklíčila idea celoevropského osídlení – jakési síť těchto výrobních samostatných sídlišť – ostatně velmi podobná návrhům Fouriera a silně připomínající síťové osídlení ostrova Utopie. Evropští státníci byli však k jeho návrhům hluchí.

Byl to však americký kontinent, který sliboval nový život, nové možnosti. Objevování nové země, dle dobového názoru neposkvrněné rukou člověka, slibovalo začít na zelené louce, nepopsaném listě. A to téměř doslova, neboť velká země umožňovala založení nových sídlišť s vlastními pravidly. Spisy Fouriera, Owena a jejich dalších současníků, které za oceán pronikaly, zde proto měly rozhodně větší ohlas než na starém kontinentě. Kolonie, které zde vznikaly, byly však vedle těchto idejí zpravidla ovlivňovány silnou křesťanskou vírou.

Nejúspěšnější z těchto kolonií byla Oneida, která přežila dokonce několik desetiletí. Charakteristiky života v této kolonii jsou nasnadě: organizované společné trávení volného času, společná jídla, při nichž byla předčítána Bible nebo jiné náboženské texty. Společnost jako celek se starala o vzdělávání svých členů a výchovu mladých lidí, i když nikoli přímo na místě, ale skrze financování vzdělávání mimo komunitu. Narodilo se zde dokonce několik desítek dětí zplozených na základě eugenických pokusů; ani tento model lidského soužití nepočítal s rodinou a rodinnými závazky typickými pro západní společnost. Nakonec se ovšem v tomto relativně úspěšném sídlišti život nevyvíjel k „dokonalé“ společnosti. Vlastní produkci se komunitě podařilo poměrně záhy vydělat relativně velké množství peněz. Zhruba po třiceti letech se její členové vrátili ke klasickému rodinnému životu a ve stejném období se komunita přetransformovala na klasickou akciovou společnost a dále fungovala jako takováto organizace (Lockwood 1967).

Jak vidno, ve všech zmiňovaných případech se v ideálních představách odráží zkušenost se společností ovlivněnou průmyslovou revolucí. Ve městech se objevila nová skupina obyvatelstva – dělnictvo a obslužný personál –, která žila ve velmi špatných podmínkách a zároveň byla vytržena ze známého prostředí a vyrovnávala se s do značné míry anonymní a nesoucitnou realitou města. Všechny zmiňované vize si kladly za cíl kvalitu života těchto lidí zlepšit. Téma zabezpečení důstojných podmínek pro obyvatele se stalo zásadní pro další plánování městského prostoru.

Ohlas ze strany urbanistů

Jak vidíme, utopie a pokusy o jejich naplnění se v zásadě odvracejí od moderního velkoměsta a hledají jiné sídelní alternativy a modely bydlení. V 19. století postupně v tomto kontextu nabývaly na významu především dvě urbanistické vize: model zahradního města a model lineárního města. Oba dva modely představují variantu bydlení, které má mít blízko k přírodě, a tedy má plnit podmínky zdravého životního prostředí. Nalézáme je v kombinaci upřednostňující bydlení v rodinných domech nebo bytových domech specifického typu.

Tvůrcem moderního pojetí zahradního města je Ebenezer Howard (1850–1923). Svou vizi bydlení budoucnosti ve městech uprostřed zeleně vyjádřil v knize s příznačným názvem *Zitřek. Pokojná cesta ke skutečné reformě* a později v upraveném vydání nazvaném *Zahradní města zítřka*. Tato města měla podle jeho představy eliminovat všechny nevýhody života ve městě i na vesnici, a naopak skloubit všechny jeho výhody. Opět se setkáváme s vizí jakéhosi kontinuálního osídlení v menších sídelních jednotkách.

Lineární město naplňuje vizi velmi podobnou. Tento termín zavedl to urbanistické teorie Španěl Arturo Soria y Mata (1844–1920). Byl dopravním inženýrem, což je důležité, protože lineární model zdůrazňuje funkci dopravy a přepravy v moderním městě. Jde vlastně o představu města-ulice, kde se jedna hlavní tepna stane osou celého života ve městě. Y Mata se dále odvolává na potřebu setření rozdílu mezi městem a venkovem, eliminaci záporů obou a vyzdvihnutí jejich kladů. Snad se bude zdát, že už jsme to někde zaslechli – Soria y Mata postupně vytvořil model lineárního města, který spojuje Evropu od Madridu po Petrohrad a ještě dál (Hrůza a Zajíc 1999).

Tato myšlenková tradice vykrystalizovala v představy urbanistické avantgardy, která ovládla evropský prostor v první polovině 20. století. Její racionální pojetí města je vyjádřeno v téměř stovce bodů Aténské charty. Tento dokument z roku 1933 můžeme chápat jako artikulaci zásad moderního racionalizovaného urbanismu, které se vytvářely v průběhu 19. století při hledání dokonalé podoby města.

Evropská avantgarda měla vždy blíže k tradici levicového myšlení. Bylo už řečeno, že za jednu z hlavních výzev považovala řešení otázky bydlení dělnické třídy. Zdálo se, že dokonalou možností tyto ideje vyzkoušet nabízelo centrálně řízené sovětské Rusko, a to především při výstavbě nových průmyslových měst na východě. Prvními velkými projekty bylo několik návrhů na řešení nové koncepce Velké Moskvy z přelomu 10. a 20. let. Zároveň to byla příležitost pro mnoho dalších teoretických prací, a to nejen pro architektky místní. Vedle nich

se ke slovu (často dokonce na jejich úkor) dostávali odborníci ze západní Evropy. Jmenujme například soutěž na řešení města Magnitogorsk, kterou nakonec vyhrál německý návrh kolektivu vedeného Ernstem Mayem. Podívejme se na jednu z typických urbanistických koncepcí, tzv. Socgorod,¹³ Nikolaje Alexandroviče Miljutina (1889–1942). Můžeme na ní lehce identifikovat vlivy myšlenkové tradice sociálních utopistů i zásady, které souvisí s prací avantgardy v prvních dekádách 20. století.

U Miljutina nacházíme inspiraci lineárním městem. Jeho model tvoří jednotlivé funkční pásy, které ve svých liniích ovšem kopírují topografické podmínky krajiny, ve které se nachází. Jeho představa je typicky desurbanizační. Vedle lineárního města se vyrovnává také s modelem zahradního města. Jde ovšem dále a zcela ruší hranici mezi městem a vesnicí, sídelní jednotky nazývá „zalidněnými body“. Tvrdí, že je třeba odstranit centralizaci průmyslové výroby. Pak již nebude třeba nevhodná centralizace bydlení. Zároveň dojde k překonání izolovanosti vesnice a následně tedy zaostalosti vesnického obyvatelstva. Osídlení by mělo být tvořeno pásy řazenými vedle sebe dle následujícího pravidla: území železnice, pásmo výrobních a komunálních podniků, skladišť, staničních objektů, souvisejících vědeckých a technických vzdělávacích ústavů, zelené pásmo (ochranné) se silniční magistrálou, obytné pásmo: pás objektů společné obsluhy (jídelna, dispensáře, budova místního sovětu), pás obytných budov, pás dětských objektů (jesle, dětské sady, internáty), dále parkové pásmo (tělesná kultura, bazény, oddych) a pásmo zahradních, zelinářských a mléčných sovchozů (zavodňovaná pole, farmy, pastviny...). Miljutin považuje za nepřípustné toto řazení jakkoli porušit, neboť je vystavěno s dokonalou vnitřní funkční provázaností (Miljutin 1931: 34–35).¹⁴

Z našeho hlediska jsou nejzajímavější kapitoly věnované „nové organizaci života“ (Miljutin 1931: 52–62) a typu bydlení. Ideou této „organizace“ je zrovnoprávnění města a vesnice (jak jsme si už ukázali) a mužů a žen. Na této druhé dimenzi zrovnoprávnění je postavena myšlenka kolektivního vzdělávání dětí, ale také velkých „závodních“ kuchyní a společných jídelen, společenských místností, knihoven, studoven a vůbec veškerých služeb. Aby vše bylo pohodlně přístupno, je nejlépe mít veškeré služby, jakož i bydlení, pod jednou střechou. Zde se dostáváme k ideji kolektivního bydlení a tzv. kolektivních domů. Protože jídelny a kuchyně a společenské místnosti jsou společné, není pro „privátní“ bydlení třeba tolik prostoru. Funkci bytu plní tzv. „obytné buňky“. Jde vlastně o jednu obytnou místnost pro jednu dospělou osobu, vybavenou „minimem nezbytného zařízení, jež je neodlučitelnou součástí bytu“ (Miljutin 1931: 65). Přesto nelze říci, že by Miljutin charakterizoval tyto „buňky“ jako jakési spací místnosti. Naopak se vyhrzoval vůči takovému pojetí kolektivního bydlení. Zdůrazňoval potřebu osobního soukromí, individuálního odpočinku. Mnohem spíše hovořil o multifunkčním prostoru, který může být zároveň studovnou a pracovnou, také ložnicí i místem setkání přátel. Ačkoli předpokládá postupné omezování a ve vzdálenější budoucnosti i celkový zánik instituce rodiny, tyto jednotlivé místnosti by

¹³ Pod tímto názvem vyšla jeho kniha česky již ve 30. letech minulého století. Miljutin sám ji nazval *Problém výstavby socialistických měst*.

¹⁴ Počítá ovšem s tím, že tyto pásy budou kopírovat či, lépe řečeno, budou inspirovány topografickými specifiky. Tyto sídelní celky by neměly zásadně přetvářet podobu krajiny.

mělo být možno „spojovat v sousedství, [...] mohou mít přímé spojení atd., což umožňuje obyvatelům žít podle přání ve skupině, třeba i rodině, užívat místností podle svého vkusu a zvyku“ (Miljutin 1931: 65).

Vedle této společenské stránky obytných budov se s velkou pečlivostí věnuje jejich stavbě, tak aby splňovaly všechna kritéria hygienického bydlení – dobrou světelnost, možnosti větrání atd. „Všeliké římsy, vyřezávané, nekryté regály atd. musí být rozhodně vypuzeny jako ohniska prachu a nákazy. Právě tak musí zmizet všelijaké výklenky v průčelných stěnách, poněvadž zbytečně odjímají bytu světla. Totéž platí o všelikých dečkách, jimiž náš občan tak rád „zdobí“ svůj byt, děláje z něho neužitečný sklad zaprášeného haraburdí. *Co možná nejvíce světla, vzduchu, radosti a jednoduchosti – taková je soutěžní podmínka pro dnešního architekta*“ (Miljutin 1931: 72, kurzíva autor).

V zásadě všechny Miljutinovy myšlenky nebyly nijak cizí evropské avantgardě jeho doby. V sovětském Rusku se funkcionalismus a konstruktivismus rozvíjely do zajímavé podoby – což ovšem platilo pouze do nástupu Stalina k moci. Poté musela avantgarda ustoupit historizujícímu symbolismu prvoplánově oslavujícímu dělnickou třídu a výdobytky komunismu.

Přibližně ve stejné době, kdy se začaly v SSSR rozvíjet teorie o městech budoucnosti, začal v Československu svou představu o prosperující společnosti naplňovat Tomáš Baťa. Jakoby celé jeho město (vzhledem k tomu, že závod byl hlavním zadavatelem a investorem veškerého stavebního dění ve městě, není tento slovní obrat pouhou metaforou) mělo být dokonale fungujícím strojem složeným z pečlivě propočítaných součástek.

Ve veškeré své činnosti se opíral o nejmodernější poznatky průmyslu a vědy. Spoléhal na racionální řešení, a to nejen ve vztahu k výrobě, ale ve vztahu k životu města jako celku. V jeho přístupu k problematice výstavby továren i ostatních objektů se odráží typický moderní postoj živě neustále přítomnou ideou pokroku: „Nechci stavět budovy, které přežijí staletí, protože za sto let budou stejně zastaralé“ (cit. dle Musil 2003: 199). Pohonem jeho jednání byla velmi jasná představa o vydáních a nákladech. Stejně jako standardizoval a automatizoval výrobu obuvi, podařilo se mu standardizovat výstavbu města. „Standardizací se vytvoří konstruktivní jednotky, jejichž užití bude činností skladebnou, invenční, tedy organizační. Standardizované jednotky budou k dispozici modernímu architektu, který jich užije k řešení daných úloh“ (cit. dle Musil 2003: 200).

Výroba i výstavba měly svá jasná pravidla. Jedním z těchto pravidel byla i „všestranná péče o zaměstnance“. Je dobré si všimnout, že tyto požadavky stojí jaksí v řadě mezi ostatními zásadami jako je přísné dodržování provozních směrnic, pravidelné kontroly jakosti práce či týdenní vyúčtování. Tato péče spočívala v zajištění služeb snad v stoprocentním rozsahu: budování ubytování, závodní stravování, pravidelná lékařská péče v závodním zdravotním ústavu. Propojení města a závodu symbolizuje postava generálního ředitele závodu Dominika Čipery, který byl také starostou města.

Zásadní pozornost pak byla věnována vzdělání a vychovávání nových zaměstnanců. Na sjezdu pedagogů ve Zlíně v roce 1934 Baťa prohlásil: „Myslíte-li, pánové, že jsme hrdí na naše budovy, stroje a vše to, co kolem vidíte, mýlíte se. Jestli jsme na něco hrdí, tak jsou to

mladí muži, které si vychováváme. Ty budovy a stroje mohou někdy třeba zmizet, ale pak je naši mladí muži postaví znovu a lepší. V nich je naše budoucnost“ (citováno cit. podle Musil 2003: 201). Mladí lidé, kteří absolvovali Baťovu školu práce či závodní průmyslovou školu, našli uplatnění přímo v závodě samotném. Výuka probíhala v přímém spojení se samotnou výrobou, učni a studenti byli již za svých studií tak spjati se závodem, že bylo téměř nemyslitelné, aby jej po absolutoriu opustili.¹⁵

K problematice bydlení svých zaměstnanců zastával Baťa jasný postoj: kolektivně pracovat, individuálně žít. Proto hned na počátku úvah o stavbě nových městských částí zavrhl myšlenku bytových domů. Ze spolupráce s předními českými architekty pak vzniklo několik modelových domů, přísně standardizovaných s jasně popsáním stavebním postupem,¹⁶ s taktikajícím tabulkovým vnitřním vybavením. Samotná stavba byla jasně rozřazována do pevně ohraničených úkonů, kterým byl vymezen určitý čas tak, aby v práci dělníků nevznikaly zbytečné prostoje. Takzvaný výrobní cyklus jednoho dvojdomku trval podle pracovního plánu 14 týdnů. V samotném individuálním užití těchto domků byla také jistá omezení – například vysazování stromů spadalo pouze do kompetence městských zahradníků, také jakékoli přístavby či změny byly prakticky zakázány. Nutí to vzpomenout na slavný Fordův slogan o jakémkoli automobilu, pokud bude černý.

Srovnání těchto dvou modelových příkladů – prvorepublikového Zlína a Miljutinova konceptu Socgorod – je problematické z hlediska ideologického pozadí, na kterém se prosazují. Avšak Miljutin i tvůrci prvorepublikového Zlína vycházeli z evropské urbanistické a architektonické avantgardy a s jejími představiteli také spolupracovali. Z tohoto zorného úhlu jsou součástí tradice, o které pojednává tento text. V oddíle věnovaném renesančnímu literárnímu žánru utopie jsem ji charakterizovala jako postavenou na ideji dosahování dokonalosti. Do této linie dle mého názoru zapadá i poslední příklad, který si zde dovoluji uvést – příklad poválečného československého urbanismu, který se odvolává na zkušenost socialistické výstavby nových měst v SSSR, ovšem je silně poznamenán stalinskou ideologií. Hlavní myšlenkou stále mělo být město pro pracující třídu vybavené všemi službami, společenskými prostory, kulturním i sportovním vyžitím. Věnujme se krátce nejmladšímu českému městu, Havířovu.¹⁷ Mým cílem však není poukázat na to, že v praxi výstavby bylo plnění definovaných životních potřeb obyvatelstva nejen obtížné, ale přímo odsunuto na druhou kolej. V celém dění, které předcházelo samotnému vzniku města, chci nyní zdůraznit jednu zdánlivou maličkost.

Stavební rozvoj Ostravska po roce 1945 souvisel s obnovováním těžby uhlí a současně s řešením poválečného problému nedostatku bytů i pracovních sil. Zaměstnance měla do regionu přilákat mimo jiné vyhlídka na jednoduché získání bydlení. Po únorovém převratu byl nastartován plán „socialistické industrializace Ostravska“, který znamenal další rozšíření

¹⁵ Podrobněji ke školskému systému ve Zlíně viz Kozlík a kol. (1996).

¹⁶ Jak podotýká Musil (2003: 205), pro nestandardní rodinný dvoj domek bylo třeba 26 výkresů, pro standardizovaný 8 výkresů.

¹⁷ Podrobněji viz Tomolová a Žáček (1995).

zástavy.¹⁸ Přitom hned v roce 1949 začal vznikat plán sídlištního osídlení celého regionu, který se okamžitě přihlásil k sovětskému vzoru. Jedenáctého srpna 1951 byl pak představen projekt „Postavíme města socialismu“, na jehož základě byl vypracován územní plán celého regionu až do roku 1963.¹⁹ Projekt byl velmi silně inspirován stavbou jednoho z prvních „socialistických měst“ středoevropského regionu v Nových Hutách u Krakova, kterou pověřeni pracovníci ještě na podzim téhož roku navštívili.

Zde narážíme na velmi zajímavý bod celé historie. Hned o rok později se v hlavách samotných tvůrců projektu vynořila myšlenka, že by bylo vhodné zkonzultovat a nechat schválit plán socialistické výstavby odborníky ze Sovětského svazu. Překlad projektu, který jim byl předložen, se hned ve svém úvodu odvolával na závěry IX. sjezdu Akademie architektury SSSR, mechanicky přebíral některé rysy měst stavěných v sovětském Rusku, takže například více než dvě třetiny výstavby tvořily byty maloplošné. Ačkoli se výzva či žádost o hodnocení nesetkala s nijak velkým ohlasem,²⁰ můžeme tuto epizodu chápat jako projev symbolické moci ideologie.

Chápejme nyní Miljutinův Socgorod, Zlín i případ vzniku Havířova jako typické zástupce urbanismu své doby, který vychází z tradice popsané výše. Ačkoli vznikaly v rozdílných společenských systémech, jsou si v mnohém podobné. Těmito širokými styčnými plochami jsou motivy, na které jsme již mnohokrát narazili.

Centrem či jakýmsi „motivem“ těchto měst je průmyslová výroba. A to jak fakticky, tak metaforicky. Stejně jako u Ledouxova solivaru, i ve Zlíně tvoří novou dominantu města budova ředitelství závodu a náměstí Práce, které bylo/je místem setkání všech zaměstnanců a obyvatel města. Celková koncepce i faktický růst a vývoj socialistických měst jsou závislé na požadavcích výroby. Dokonalá starost o obyvatele, zaopatření veškerých služeb, včetně vyvázání žen z pracovních povinností v domácnosti, lze chápat jako další nástroj zefektivnění výrobního procesu, jako způsob zdokonalování výroby. Sociální služby, školství financované státem či závodem, vzdělávání v pracovním procesu, vychovávání vlastních odborníků, to vše lze jinými slovy označit jako produkci dokonalých výrobních nástrojů. Tyto nástroje

¹⁸ I když na myšlenku nového města tehdy ještě nikdo nepřipadl. Stavba musela pokračovat rychleji, byty byly pouze dvoupokojové a bez ústředního topení. Kvalita stavěných bytů se zhoršila, vše bylo podřízeno potřebám výroby – výstavba se regulovala na základě požadavků rostoucích podniků těžkého průmyslu. Za vše hovoří následující údaj: z celkových investic 11 miliard korun v nové měně v letech 1949–1953 bylo 83 % investováno do těžkého průmyslu a pouhá 2 % do školství, kultury a zdravotnictví (Tomolová a Žáček 1995: 82). Jednoduše řečeno, na prvek péče o pracující, bytostně přítomný jak v socialistické teorii tak v praxi baťovského kapitalismu se při budování socialistického města v Československu zapomínalo.

¹⁹ Bylo rozhodnuto o výstavbě tří velkých celků (byly jimi: Nová Ostrava, tedy území Poruby a Svinova, území Šenova a Bludovic – dnešní Havířov – a části Karviné), pěti velkých sídlišť typu „dvoulетка“ a dalších 21 menších sídlištních celků (podrobněji Tomolová a Žáček 1995: 81–94).

²⁰ Kontrolou byli nakonec pověřeni lidé ze sovětského velvyslanectví a jejich závěry se nakonec ukázaly jako celkem nicneříkající fráze (Tomolová a Žáček 1995).

jsou o to dokonalejší, že stát či závod může do značné míry ovlivňovat i jednání zaměstnanců a obyvatel mimo jejich pracovní dobu. A to nejenom organizovanou zájmovou činností, ale i organizací privátního prostoru. Ačkoli Baťa dává oproti socialistickým konceptům přednost individuálnímu bydlení, jde o standardizované domky v sídlištích, nikoli o životní prostředí vypovídající o „individualitách“ svých obyvatel. Jakýmsi vedlejším efektem postupu při výstavbě domů a jejich typizace ve vztahu k pracovní pozici byla také možnost odhadnout podle typu domu postavení jeho obyvatel ve struktuře závodu. Myšlenka, že každá další generace by měla mít svůj vlastní standardizovaný domek, jehož životnost je právě tak dlouhá, pak stejně jako přebírání například pečovatelských funkcí společností (státními či závodem dotovanými institucemi) nabourává rodinné vazby.

Sovětský konstruktivismus stejně jako zlínský funkcionalismus byly silně ovlivněny tvorbou švýcarského architekta Le Corbusiera. Ten byl ve své práci stejně jako ostatní, o nichž jsme se zmiňovali, veden myšlenkou hledat lepší, nejlepší město. Když se v roce 1908 poprvé usadil v Paříži, byl znechucen všudypřítomnou ubíjející „brutalitou“ (Daria 1967). Rozhodl se stavět města plná světla a prostoru. Cestu k „obrození“ hledal ve vědě, neboť „dům je stroj k obývání. Musí to být lázeň slunce, voda, hygiena. Je na nás, abychom vystavěli města vybavená nejnnutnějším komfortem, neboť kdyby se ho nadále nedostávalo, mohlo by to porušit rovnováhu společnosti“ (cit. dle Daria 1967: 34–36). Ve slovech tohoto urbanisty dochází k praktickému spojení idejí dokonalého společenského systému s vizí přesně fungujícího stroje, motoru pokroku. Mumford (1967: 9) charakterizuje takový stav spojením „lidský stroj“, které můžeme chápat jako metaforu armády – vojáků či pracujících lidí.

Závěr

Uvažovat o městě často znamená uvažovat o společnosti. Jakkoli nesouhlasím s myšlenkou, že naplánováním prostoru lze přímočaře ovlivnit jednání lidí, uvažují-li o idejích, které stojí za vývojem městského plánování, je to totéž, jako bych hovořila o způsobech plánování podoby společnosti, která tento prostor obývá. Z toho důvodu, že historicky byly tyto dvě činnosti často považovány téměř za totožné a prakticky všichni, o kterých se v tomto textu zmiňuji, tak také více či méně uvažovali. Proto se k probíranému tématu váže mnoho dalších, která s ním souvisí a na která nezbyvá v této chvíli prostor. Za všechny jmenujme alespoň hlubší rozbor mocenských vztahů uplatňovaných při plánování a kontrole prostoru a pozice dominantní kultury v tomto vztahu. Je důležité, kdo prostředí plánuje a kdo jej užívá a s jakým záměrem. Notoricky známý je příklad pařížských bulvárů, které byly koncipovány tak, aby neumožňovaly stavbu barikád, a naopak, aby zohlednily velikost a rychlost vojenských vozů. Důležité je také povšimnout si faktu, že v žádné ze zmiňovaných vizí není prostor pro prvek cizince, který zůstává. Pokud se objevuje, je to návštěvník či obchodník, který opět odchází. Také z oblasti utopického myšlení je zde představen pouze malý výsek, a to ten, který oslavuje lidské vědění a tvořivost ve službách pokroku. Zcela a záměrně jsem v této chvíli opomenula například tu jeho část, která se mnohem významněji obrací k přírodě. Také utopií spojených s náboženstvím jsem se dotkla pouze letmo. Konečně by bylo možno uvést i další autory jak z oblasti urbanistické tvorby, tak i dějin sociálního myšlení.

Představila jsem město jako prostor, který z důvodu vlastní bezpečnosti potřebuje prvek kontroly. Prošli jsme stručně historií teorie plánování města od období antického Říma přes renesanční ideální města a ideály vykreslené v klasických utopiích až k modernímu urbanismu, který má kořeny v 19. století. Domnívám se, že ve všech těchto případech lze nalézt shodné rysy kontroly prostředí, která má zaručit jeho dokonalou bezpečnost. Charakter této bezpečnosti vychází z představ dominantní kulturní ideologie, odráží vůli vládnoucí společenské skupiny, obsahuje prosazované hodnoty. Cizinec, který chce zůstat, se proto musí přizpůsobit. Ba ještě víc, individuální odlišnosti všech obyvatel jsou smazávány uniformitou a jejich vlastní nahraditelností. Kontrolu bezpečnosti zajišťují dva principy: ve vztahu k vnějšímu prostředí mechanismus kolonizace, ve vztahu k vnitřnímu prostředí mechanismus racionálního řízení. Racionálního je smyslu odpovídajícího pravidlům a výkladovému rámci dominantnímu v té které době.

K tématu kolonizace jsem již na začátku textu zmínila, jak silnou symbolickou úlohu hraje město a už samotné jeho založení v dobývání a obývání nových území. Standardizace stavebních bloků vedla k uniformnímu vzhledu veškerých staveb, prováděných touto technologií. Estetika betonových pilířů a cihlových profilů se tak stala velmi výkonným nástrojem kolonizace všech částí světa, kam se Baťův obuvnický koncern rozšířil a kde vedle výrobních hal vyrostla i dělnická sídliště. Můžeme parafrázovat slova cestovatele Hythlodaiia a říci, že kdo zná jedno město Baťova koncernu, zná všechny. Stejným způsobem funguje také „nánárodní“ estetika socialistického realismu. Ačkoli tedy v průběhu historického vývoje zmizela potřeba vojenské obrany městského celku a silové kontroly nad bezprostředním prostorem (mimo jiné proto, že města ztratila svou individuální svobodu a stala se integrovanou součástí národních států), proces kolonizace prostřednictvím kulturních statků a symbolů pokračuje.

Ve vztahu k organizaci vnitřního řádu mohu poznamenat, že v uvedených příkladech jde o systém, který se snaží skrze přísnou organizaci veřejného i privátního prostoru ovlivnit jednotlivce tak, aby celý proces výroby nebyl poškozen žádnými neočekávanými vlivy, což je také jedna ze stěžejních utopických myšlenek. Standardizace výroby, výstavby i výchovy umožňovala rychlé šíření výrobního procesu i reprodukci moderního racionálního principu, který je jeho základem. Rozdělení měst na shodné kvadranty ulehčovalo již v době antiky administrativu, Campanellovy typizované obleky a čapky různých barev označující profesi obyvatel města dávaly podobně jako typizované domky zaměstnanců Baťova koncernu na první pohled poznat, kdo jste a kam patříte.

Popisované nástroje kolonizace i vnitřního řádu jsou tak při nakládání s prostorem v zásadě stále stejné: symetrické rozčlenění prostoru na shodné sektory, standardizace stavebních prostředků či způsobů tohoto rozčlenění a funkční odlišení jednotlivých prostorů. Zejména standardizaci a rozčlenění můžeme považovat za hlavní nástroje kontroly. Je jedno, zda k nim dochází na základě magických rituálů, astrologických zásad nebo moderní vědy.

Literatura

- Benjamin, W. 1979. *Dílo a jeho zdroj*. Praha: Odeon.
 Bourdieu, P. 1998. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
 Campanella, T. 1979. *Sluneční stát*. Praha: Mladá fronta.
 Claeys, G.; Sargent, L. T. (eds.) 1999. *The Utopia Reader*. New York – London: New York University Press.
 Daria, S. 1967. *Le Corbusier, sociolog urbanismu*. Praha: Odeon.

- Faubion J. D. (ed.) 2000. *Michele Foucault. Power*. Penquin Books.
- Fourier, Ch. 1950. *Výbor z díla*. Praha: Orbis.
- Hall, P. 1999. *The Cities in Civilization, Culture, Innovation and Urban Order*. London: Phoenix.
- Hegemann, W. 1913. *Der Städtebau: nach den Ergebnissen der allgemeinen Städtebau-Ausstellung in Berlin nebst einem Anhang: Die internationale Städtebau-Ausstellung in Düsseldorf*. Berlin: Verlag Ernst Wasmuth A.-G.
- Hrůza, J. 1965. *Teorie města*. Praha: Nakladatelství akademie věd.
- Hrůza, J. 1967. *Města utopistů*. Praha: Československý spisovatel.
- Hrůza, J. 2002. *Charty moderního urbanismu*. Praha: Agora.
- Hrůza, J.; Zajíc, J. 1999. *Vývoj urbanismu II*. Praha: ČVUT.
- Hrůza, J.; Zajíc, J. 2002. *Vývoj urbanismu I*. Praha: ČVUT.
- Inwood, S. 2003. *Historie Londýna*. BB art.
- Jacobs, J. 1970. *The Economy of Cities*. New York: Vintage Books.
- Johnson, P. 1998. *Zrození moderní doby, devatenácté století*. ACADEMIA.
- Kumar, K. 1991. *Utopianism*. Buckingham: Open University Press.
- Lockwood, M. 1967. „The Experimental Utopia in America.“ In F. E. Manuel (ed.) *Utopias and Utopian Thought*. Boston: Beacon Press.
- Macek, J. 1925. *Socialismus*. Praha: Státní nakladatelství.
- More, T. 1978. *Utopie*. Praha: Mladá fronta.
- Mumford, L. 1967. „Utopia, the City and The Maschine.“ In F. E. Manuel (ed.) *Utopias and Utopian thought*. Boston: Beacon Press.
- Musil, F. 2003. „Výstavba rodinných domků firmy Baťa ve Zlíně.“ In V. Šlapeta, F. Musil, V. Janáček (eds.) *Funkcionalismus na Moravě*. Brno: EXPO DATA.
- Ouředník, P. 2004. „Utopus to byl, nikoli ostrov, kdo učinil mě ostrovem.“ *Souvislosti* 15: 118–145.
- Owen, R. 1960. *Vybrané spisy*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury.
- Park, R. E. 1966. „Město: Náměty pro výzkum lidského chování v městském prostředí.“ In *Příspěvky k sociologii města a bydlení*. Praha: VŠP ÚV KSČ.
- Sennett, R. 1996. *Flesh and Stone*. W. W. Norton.
- Wagner, O. 1910. *Moderní architektura*. Praha: Jan Laichter.
- Tomolová, V.; Žáček, R. 1995. *Havířov*. Havířov: Město Havířov.
- Kozlík, J. 1996. *Aktuální historie: Kapitoly o zkušenostech pokusných škol ve Zlíně*. Přerov: Muzeum Komenského.
- Weber, M. 1962. *The City*. New York: Collier Books.

Autorka

Barbora Vacková působí jako interní doktorandka na katedře sociologie FSS MU. V roce 2004 zde obhájila diplomovou práci na téma „Prostor a moc: Městská zkušenost v 19. století“. Nadále se zabývá tématem urbanizace a modernizace se zvláštním přihlédnutím k formování moderního města, zásad moderního urbanismu a jimi ovlivněného městského životního stylu, a to jak v tématu své disertační práce, tak při svém působení v Institutu pro výzkum reprodukce a integrace společnosti fungujícím v rámci FSS MU. Kontakt: bvackova@fss.muni.cz